

การพัฒนาสังคมตามหลักพระพุทธศาสนา

พระครูปริยัติธรรมวงศ์, รศ.ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

บทนำ

การพัฒนาสังคมในทางพระพุทธศาสนา มีเป้าหมายสำคัญคือการทำให้บุคคลมีความเห็นถูกต้อง เป็นเบื้องต้นเสียก่อน โดยความเห็นถูกต้องจะเกิดขึ้นกับบุคคลแต่ละคนได้นั้น จำต้องพัฒนาจิตใจของ บุคคลนั้นๆ เสียก่อน เมื่อบุคคลได้รับการพัฒนาจนกระทั่งมีมุมมองต่อชีวิตและสังคมถูกต้องตาม เป็นจริงแล้ว บุคคลนั้นก็จะมี การแสดงออกทางกายกรรม วาจากรรม ที่ไม่เป็นปัญหาต่อสังคม แต่กลับ กลายเป็นพลังให้กับสังคมนั้น กรอบแนวคิดตามกระบวนการนี้ จักเกิดขึ้นภายหลังจากที่พระพุทธเจ้า ตรัสรู้แล้ว สั่งสอนบุคคลผู้แสวงหาทางพ้นทุกข์ มีปัญจวัคคีย์และกลุ่มสหายของพระยสกุบุตร ๕๔ คน เป็นต้น ได้เข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาแล้ว จากนั้นพระพุทธเจ้าจึงได้ส่งพระสงฆ์สาวกผู้ผ่านการ พัฒนาจิตใจจนเป็นเวไนยบุคคลแล้ว ทั้ง ๖๐ รูปเหล่านั้น ไปประกาศพระศาสนา หรือไปพัฒนาสังคม โดยทรงกำชับให้แต่ละคนเดินทางไปคนละเส้นด้วยพุทธพจน์ว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงาม ในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน... สัตว์ทั้งหลายที่มีธูลีในตาน้อย มีอยู่ ย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้ ฟังธรรม จักมีผู้รู้ธรรม...”^๑

จากพุทธพจน์ว่า เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก... และประโยคท้าย ๆ ว่า สัตว์ทั้งหลายที่มี ธูลีในตาน้อย มีอยู่... ข้างต้นนั้น ใจความสำคัญของการพัฒนาสังคมจึงหมายถึงการพัฒนาบุคคล โดยบุคคลผู้เป็นเป้าหมายของการพัฒนาเบื้องต้นคือผู้มีธูลีในตาน้อย ซึ่งหมายถึงผู้ฟังแนะนำสั่งสอน อบรมได้ เรียกผู้มีคุณสมบัตินี้ว่า เวไนยบุคคล

หากพิจารณาการพัฒนาสังคมของประเทศไทยในปัจจุบันแล้ว แม้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แห่งชาติ จะจัดสรรงบประมาณด้านการศึกษาให้แก่คนไทยเพื่อพัฒนาวิชาซีพรองรับการขยายตัว ทางเศรษฐกิจของประเทศ โดยมุ่งหวังให้ประชาชนมีอาชีพเป็นหลักเพื่อเอากายรอดเท่านั้น แต่ไม่ได้

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

มุ่งพัฒนาจิตใจให้คนไม่เห็นแก่ตัว ดังนั้น คนไทยยิ่งมีการศึกษาสูงมากเพียงใด ยิ่งมีความเห็นแก่ตัวมากเพียงนั้น ผู้เขียนจึงเสนอการพัฒนาสังคมตามหลักพระพุทธศาสนา ที่มุ่งพัฒนาคนให้เป็นศูนย์กลางการพัฒนาว่าเป็นอย่างไร

ความหมายตามนัยพระพุทธศาสนา

“การพัฒนาสังคม” โดยรูปศัพท์มีคำสำคัญอยู่ ๒ คำ คือคำว่า “การพัฒนา” กับ คำว่า “สังคม” โดยคำว่า สังคม ในความหมายตามนัยพระพุทธศาสนานั้นจะชี้ให้เห็นความแตกต่างและความสำคัญในพระพุทธศาสนา ซึ่งในบทความนี้จะขออนุญาตความหมาย ๒ นัยคือ การนิยามความหมายตามนัยทั่วไป กับ การนิยามความหมายตามนัยพระพุทธศาสนา ดังนี้

การนิยามความหมายตามนัยทั่วไป

กรอบแนวคิดของการพัฒนาในที่นี้หมายถึง การพัฒนาบุคคลแต่ละคนในสังคมนั้น ๆ เพราะคำว่า “สังคม” เป็นคำนามธรรมไม่มีตัวตน ในพจนานุกรม ได้ให้ความหมาย สังคม หมายถึง คนจำนวนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันตามระเบียบ กฎเกณฑ์ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญร่วมกัน เช่น สังคมชนบท ฯลฯ^๒ อีกความเห็นหนึ่ง คำว่า “สังคม” มีนัยหมายถึง การที่บุคคลหลาย ๆ คนมาอยู่รวมกัน ณ ที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งภาวะที่เกิดขึ้นตั้งแต่มีมนุษย์ขึ้นมา”^๓ การมาอยู่รวมกันจนเกิดเป็นสังคมนั้น มีความต้องการพื้นฐาน (Basic needs) ที่จำเป็นหลายอย่างโดยมีเหตุผลสำคัญ เช่น ความต้องการเรื่องปัจจัยสี่ ความมีวัฒนธรรม ความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน ความต้องการความปลอดภัย^๔

การนิยามความหมายตามนัยพระพุทธศาสนา

คำว่า “บุคคล” ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง บุคคลแต่ละคนจะมืองค์ประกอบกันขึ้นจากชั้น ๕ โดยมีการแสดงออกที่เรียกว่า กระทำกรรม ๓ ช่องทางคือ กาย วาจา และจิตใจ จากองค์ประกอบของบุคคลแต่ละคนที่เป็นชั้น ๕ ดังกล่าว สามารถตีความได้ว่า บุคคลแต่ละคนมีความเป็นสังคมน้อย สังคมหนึ่งอยู่แล้วโดยธรรมชาติ ซึ่งหากส่วนประกอบทั้ง ๓ ส่วนของแต่ละบุคคล มีความสัมพันธ์สอดคล้องกันและกัน เรียกสภาวะนั้นว่า “ปกติ” ซึ่งในพระพุทธศาสนา เรียกว่า “ศีล” แต่ถ้าหากในเวลาใด กายกับวาจา ไม่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกัน และหรือกายกับวาจา ไม่สัมพันธ์สอดคล้องกับจิตใจ หรือส่วนใดส่วนหนึ่งไม่สัมพันธ์สอดคล้องกับส่วนที่เหลือ เช่น วาจาพูดไปอย่างหนึ่ง ส่วนกายกระทำ

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๙๙.

^๓ สุพิศวง ธรรมพันทา, มนุษย์กับสังคม, (กรุงเทพมหานคร: ดีดีบุคส์โตร์, ๒๕๔๐), หน้า ๓๓.

^๔ คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (ฉบับปรับปรุง), (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒-๓.

ไปอีกอย่างหนึ่ง เป็นต้น จะเรียกสภาวะนั้นว่า “ผิตปกติ” ซึ่งในพระพุทธศาสนาเรียกว่า “ทุศีล” ส่วนจิตใจนั้น ถ้าเวลาใดมีความเป็นปกติ ในพระพุทธศาสนาจะเรียกสภาวะปกติของจิตนั้นว่า จิตมีสมาธิ แต่ถ้าหากจิตผิตปกติไป เช่น จิตฟุ้งซ่าน เป็นต้น จะเรียกสภาวะนั้นว่า จิตไม่เป็นสมาธิ โดยถ้าจิตเป็นสมาธิก็จะมีพลัง จิตที่มีพลังจะส่งผลให้เกิดสติที่เข้มแข็ง จิตก็จะสามารถกำหนดรู้ เห็น สรรพสิ่งตามความเป็นจริงได้ เรียกสภาวะนั้นว่า ปัญญา หรือเรียกว่า มีความเห็นถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) ซึ่งเป็นเบื้องต้นของมรรคมีองค์ ๘ ข้อที่ ๑ นั่นเอง โดยธรรมชาติของปัญญาจะปราศจาก โมหะ คือความหลง ซึ่งความหลงเป็นอวิชชา ไม่รู้ เห็น สรรพสิ่งตามเป็นจริง ซึ่งในพระพุทธศาสนาเรียกว่า ความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เป็นสาเหตุของการนำมาซึ่งความเห็นแก่ตัวอันเป็นต้นทางของปัญหาของชีวิตและสังคมนั่นเอง

การพัฒนาสังคม ตามนัยพระพุทธศาสนา จึงหมายถึง การพัฒนาบุคคลแต่ละคน ซึ่งบุคคลจะประกอบด้วยกาย วาจา (รูปธรรม) และจิตใจ (นามธรรม) โดยจิตใจมีอิทธิพลเหนือกาย วาจา นั้นหมายความว่า เมื่อจะพัฒนาบุคคลนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จักต้องเริ่มต้นที่การพัฒนาจิตใจ เพราะว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า...สำเร็จแล้วด้วยใจ...”^๕ กล่าวคือเมื่อจิตใจของบุคคลแต่ละคนในสังคมนั้น ๆ ได้รับการพัฒนาด้วยการยกระดับจิตใจจากปุถุชนมาสู่ภิกษุญาณได้แล้ว เท่ากับว่าสังคมนั้น ๆ จักได้รับการพัฒนาไปโดยปริยาย ดังนั้น การพัฒนาสังคมจึงหมายถึงการพัฒนาจิตใจของบุคคลแต่ละคน ด้วยการยกระดับจิตใจจากความเห็นผิดให้เป็นความเห็นถูกต้องนั่นเอง

หลักธรรมพระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม

การมองเวไนยบุคคลให้เป็นผู้มีคุณสมบัติเบื้องต้นของการพัฒนานั้น เพื่อจะประเมินผลว่า ผู้เข้าสู่กระบวนการพัฒนาเป็นผู้ได้บรรลุผลตามพุทธประสงค์แล้วหรือไม่ มีความยั่งยืนหรือไม่ อย่างไรก็ตาม จักต้องอาศัยคุณธรรมที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ตรัสไว้แล้วเป็นเครื่องชี้วัดการพัฒนา ซึ่งคุณธรรมเหล่านั้นได้ใช้เป็นแม่บทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนามาจนถึงปัจจุบัน เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ มีเนื้อความที่เป็นพุทธอุดมการณ์ ๔ พุทธหลักการ ๓ และเป็นพุทธวิธีการ ๖ ตามลำดับดังนี้

“ความอดทนคืออดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง

พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม

ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่เชื่อว่าเป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เชื่อว่าเป็นสมณะ

การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม

การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี่คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

^๕ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

การไม่กล่าวร้ายผู้อื่น การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ความสำรวมในปาติโมกข์
ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร การอยู่ในเสนาสนะที่สงัด
การประกอบความเพียรในอธิจิต นี้คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^๖

จากพุทธพจน์ดังกล่าว มีคุณธรรมที่ทรงวางไว้เป็นเกณฑ์ในการประเมินผลว่า การพัฒนาสังคม
ผ่านการพัฒนาเวไนยบุคคลนั้น ได้บรรลุตามพุทธประสงค์หรือไม่นั้น ภายหลังจากการตรัสรู้ของ
พระพุทธเจ้าแล้ว เมื่อเวลาล่วงไปถึงวันอาสาฬหบูชา (คือนับจากวันเพ็ญเดือน ๘ ในปีเดียวกับที่ตรัสรู้
จนถึงวันเพ็ญเดือน ๓ ของปีถัดมา) มีพระภิกษุที่เป็นพระสาวกขณะนั้นกว่า ๑,๓๐๐ รูปแล้ว พระสาวก
เหล่านั้น พระพุทธองค์ได้ทรงส่งออกไปพัฒนาสังคมโดยไปยังเมืองต่าง ๆ ส่วนพระองค์ประทับอยู่ ณ
วัดเวฬุวัน หรือวัดป่าไผ่ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ที่พระเจ้าพิมพิสารมอบถวายแก่สงฆ์ให้เป็นวัดแห่งแรก
ในพระพุทธศาสนา ในวันเพ็ญเดือน ๓ ซึ่งห่างจากวันที่ตรัสรู้ ๙ เดือน พระสาวกเหล่านั้นเดินทางมาเฝ้า
พระพุทธเจ้า ณ วัดเวฬุวัน จึงกำหนดเรียกวินิจฉัยว่า วันจาตุรงคสันนิบาต โดยใจความในโอวาทปาติโมกข์
ที่ทรงแสดง ดังที่ยกมาอ้างแล้วข้างบนนั้น เป็นการประกาศ “คุณธรรมสำคัญ” ที่ถือเป็นเครื่องชี้วัด
คุณสมบัติของบุคคลที่พัฒนาแล้ว โดยเป็นกระบวนการพัฒนาที่สืบเนื่องถึงกัน เริ่มต้นจากการพัฒนา
จากภายในของบุคคล คือการพัฒนาจิตแล้วให้จิตใจกำกับการแสดงออกทางกาย และวาจา และจากนั้น
จึงกำหนดการบริหารตนเองเมื่อต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับบุคคลอื่นและสังคมวงกว้างออกไป เรียกว่า
เกณฑ์ ๓ ระดับคือ พุทธอุดมการณ์ ๔ พุทธหลักการ ๓ และพุทธวิธีการ ๖ ซึ่งสาระสำคัญของเกณฑ์
แต่ระดับมีรายละเอียด ดังนี้

๑. คุณธรรมที่เป็น พุทธอุดมการณ์ ๔ ประการ

จากพุทธพจน์ในคาถาที่ ๑ พระพุทธองค์ตรัสถึง พุทธอุดมการณ์ หมายถึงการกระทำที่สูงส่งของ
พระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนา มีลักษณะแตกต่างจากศาสนาอื่น ๔ ประการ คือ ๑) ความอดทน
คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง ๒) พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม ๓) ผู้ทำร้าย
ผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต และ ๔) ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นสมณะ ซึ่งคุณธรรมแต่ละข้อ อธิบาย
ความได้ตามลำดับ ดังนี้

๑) **ขันติ คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง** โดยพุทธอุดมการณ์ข้อนี้ ทรงชี้ให้เห็นว่า
ความอดทน อดกลั้น เป็นคุณธรรมสูงส่งที่บุคคลเมื่อดำรงตนอยู่ในสังคมต้องใช้เป็นเครื่องมือในการ
พัฒนาตนเพื่อให้ก้าวข้ามปัญหาและอุปสรรคนานัปการของชีวิตที่กำลังดำเนินไปแต่ละลมหายใจจนกว่า
ชีวิตจะถึงเป้าหมายชีวิตคือความพ้นทุกข์ หากไม่มีคุณธรรมข้อความอดทนคืออดกลั้นนี้แล้วชื่อว่า

^๖ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐-๕๑

ได้ละเลยต่อเหตุที่จักทำให้บรรลุเป้าหมายไปเสีย จึงต้องเชื่อมั่นในความอดทนอดกลั้นนี้ว่า เป็นคุณธรรมที่จะพัฒนาตนและช่วยให้ตนอยู่ในสังคมเพื่อที่จะร่วมมือกับบุคคลอื่นๆ ในสังคมจนกลายเป็นพลังในการพัฒนาสังคมและร่วมกันแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นให้สำเร็จได้

๒) พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพาน เป็นบรมธรรม โดยพุทธอุดมการณ์ข้อนี้ ทรงชี้ให้เห็นว่า ความดับเย็น หรือ ความสงบระงับของกิเลส ตัณหา เป็นสุขอย่างยิ่ง เป้าหมายหลักของผู้ออกบวช (หรือการอยู่ร่วมกันกับบุคคลอื่นในสังคม) มิใช่สิ่งอื่นแต่เพื่อความสงบเย็น ผู้เป็นเวไนยบุคคลต้องเชื่อมั่นว่า ความสุขอย่างอื่น (ที่ใครๆ ก็ล้วนแสวงหากันนั้น) ยิ่งกว่าความสุขที่เกิดจากความเข้าไปสงบระงับของอกุศลมูลทั้ง ๓ คือ ความโลภ (โลภะ) ความโกรธ (โทสะ) ความหลง (โมหะ) ไม่มี โดยเมื่อเวไนยบุคคลเชื่อมั่นอย่างนี้แล้วดำเนินชีวิตของตนไปสู่ภาวะความสงบระงับของอกุศลมูลทั้ง ๓ นั้นได้ จึงเป็นบุคคลที่ชื่อว่า ได้รับการพัฒนาแล้ว และสังคมใดก็ตามที่มีบุคคลผู้ไม่เห็นแก่ตัวแต่เห็นแก่ส่วนรวม หรือเรียกว่า บุคคลผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้วดังกล่าว สังคมนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นสังคมที่พัฒนาแล้ว

๓) ผู้ทำร้ายคนอื่น ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต โดยพุทธอุดมการณ์ข้อนี้ ทรงชี้ให้เห็นว่า บรรพชิตในพระพุทธศาสนา หมายถึงผู้ถือการบรรพชาและอุปสมบทแล้ว รวมถึงผู้ที่สมทานตนเองเป็นอุบาสก อุบาสิกา เป็นพุทธศาสนิกชนด้วย ไม่พึงทำผู้อื่นให้ลำบากด้วยการทำความทุกข์ทางกาย หรือทุกข์ทางใจให้กับผู้อื่น ไม่ว่าจะในกรณีใดๆ ทั้งสิ้น ซึ่งผู้เป็นเวไนยบุคคลต้องเชื่อมั่นว่า การทำร้าย ทำลายตนและคนอื่นด้วยกาย ด้วยวาจา อยู่ยงั้น เวไนยบุคคลผู้นั้น ก็ไม่ได้ชื่อว่า เป็นผู้มิจิตใจที่พัฒนาแล้ว และในระดับสังคมก็จะยังไม่ได้ชื่อว่า เป็นสังคมที่พัฒนาแล้วเช่นกัน

๔) ผู้เบียดเบียนคนอื่น ไม่ถือว่าเป็นสมณะ โดยพุทธอุดมการณ์ข้อนี้ ทรงชี้ให้เห็นว่า สมณะคือผู้ต้องการความสงบ หมายถึงพระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาไม่พึงไปเบียดเบียนทายกคือ การไม่ไปเอ่ยปากขอปัจจัยเครื่องอาศัยอย่างฟุ่มเฟือยจนทำให้ทายกทายิกาเดือดร้อนด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง รวมถึงอุบาสก อุบาสิกา พุทธศาสนิกชนทุกคน ไม่พึงเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ซึ่งผู้พัฒนาตนเองแล้วต้องเชื่อมั่นว่า การไม่เบียดเบียนกันและกัน มีการทำร้ายทำลายกันด้วยกาย มีการลักทรัพย์ เป็นต้น การไม่เบียดเบียนกันด้วยวาจา มีการพูดเท็จ พูดส่อเสียด เป็นต้น และการไม่เบียดเบียนกันด้วยจิตใจ มีการอิจฉา ริษยา คิดประทุษร้ายคนอื่น เป็นต้น นั้น เป็นเกณฑ์ที่จะเรียกบุคคลนั้นได้ว่า เป็นผู้มีความสงบ และเรียกสังคมนั้นได้ว่า เป็นสังคมที่สงบสันติสุขอย่างแท้จริง

จะเห็นว่า กระบวนการพัฒนาบุคคลในสังคมของพุทธอุดมการณ์ทั้ง ๔ หากเทียบเคียงกับร่างกายของบุคคลแล้ว จะเทียบได้กับสติปัญญาที่แสดงให้เห็นถึงวิสัยทัศน์ (vision) กรอบแนวคิด (mindset) ที่เป็นส่วนจิตใจ หรือเป็นมันสมองของบุคคลและสังคม ซึ่งหากส่วนที่เป็นจิตใจได้รับการพัฒนาให้มีความเห็นถูกต้องโดยมีความไม่เห็นแก่ตัวได้แล้ว จะมีความเป็นเหตุเป็นผลที่อิงอาศัยกัน สนับสนุน

กันและกันให้เกิดขึ้นตามลำดับ โดยเริ่มจากเมื่อมีความอดทนเป็นเหตุ ก็จะมีความดับเย็นเป็นผล เมื่อมีความดับเย็นไม่ถ่วงวายเป็นเหตุแล้ว ก็จะไม่เข้าไปทำลายทำร้ายคนอื่นเป็นผล เมื่อไม่มีการทำลายทำร้ายกันเป็นเหตุแล้ว ก็จะไม่มีการเบียดเบียนกันและกันทั้งทางกาย วาจา ใจ เป็นผล หรืออาจจะพิจารณาแบบปฏิโลมก็ได้ว่า เมื่อไม่มีการเบียดเบียนกันและกันทางกาย วาจา ใจเป็นผลแล้ว ก็แสดงว่าไม่มีการทำร้ายทำลายกันเป็นต้นเหตุ เมื่อมีความสงบเย็นปรากฏให้เห็นเป็นผลแล้ว ก็แสดงว่าบุคคลผู้นั้น หรือสังคมนั้น ๆ มีแต่ความอดกลั้นอดทนต่อกันและกันเป็นเหตุ เมื่อบุคคลมีความอดทนอดกลั้นต่อเป็นผล จึงทำให้บุคคลมีจิตใจที่พัฒนาแล้วและหรือสังคมก็ได้รับการพัฒนาไปด้วยสืบเนื่องเพราะได้ปฏิบัติธรรมข้อคุณธรรมที่เป็นพุทธอุดมการณ์

๒. คุณธรรมที่เป็น พุทธหลักการ ๓ ประการ

พระพุทธรเจ้าตรัสคุณธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์พัฒนาสังคมผ่านการพัฒนาบุคคลเพื่อเป็นเครื่องชี้วัดว่าบุคคลผู้ได้รับการพัฒนาแล้วจะมีความยั่งยืนหรือไม่นั้น ต้องอาศัยการประเมินผลบุคคลผู้นั้นผ่านการใช้พุทธหลักการ ๓ เป็นเกณฑ์ชี้วัดในการปฏิบัติของบุคคล ซึ่งพุทธหลักการนี้กล่าวกันว่า เป็นการสรุปรวบยอดหลักพุทธธรรมเพื่อให้พุทธบริษัทเข้าถึงจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาได้ เรียกว่า เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ๓ ประการ คือ ๑) การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๒) การบำเพ็ญแต่ความดี และ ๓) การทำจิตของตนให้ผ่องใส^๗ ซึ่งคุณธรรมแต่ละข้อ อธิบายความได้ตามลำดับ ดังนี้

๑) การไม่ทำความชั่วทั้งปวง หมายถึง การไม่ประพฤตินิเอดในทุจริตธรรม ๓ อย่าง ได้แก่ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต แต่ควรประพฤติสุจริตธรรม ๓ อย่างแทน ได้แก่ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ความหมายโดยรวมของการไม่ทำบาปทั้งหมด คือผู้เป็นเวไนยบุคคลต้องเว้นจากการประพฤตินิเอดทั้งปวง, ประพฤติแต่สุจริตธรรมเท่านั้น หมายความว่า ที่เรียกว่า ดำเนินชีวิตตามกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ดังนี้

๑) ประพฤติกายสุจริต คือไม่ทำบาปด้วยกายกรรม ๓ ข้อ ได้แก่ ๑) ไม่ฆ่าสัตว์ ๒) ไม่ลักทรัพย์ และ ๓) ไม่ประพฤตินิเอดในกาม,

๒) ประพฤติวจีสุจริตคือการไม่ทำบาปด้วยวาจา ๔ อย่าง ได้แก่ ๔) การไม่พูดเท็จคือพูดโกหก ๕) การไม่พูดคำหยาบ ๖) การไม่พูดส่อเสียดคือพูดแทงใจคนให้เจ็บช้ำน้ำใจ และ ๗) การไม่พูดเพ้อเจ้อคือพูดที่เล่นที่จริง พูดไร้สาระ,

๓) ประพฤติมโนสุจริตคือการไม่ทำบาปด้วยใจที่เป็นมโนกรรม ๓ อย่าง ได้แก่ ๘) การไม่คิดพยาบาทคิดปองร้ายใคร ๙) การไม่คิดโลภอยากได้ของๆ เขา และ ๑๐) การไม่มีความเห็นผิดจากทำนองครองธรรม ซึ่งเมื่อผู้เป็นเวไนยบุคคล มีปกติเว้นจากการประพฤตินิเอดทั้งปวงได้และเจริญแต่การประพฤติ

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐-๕๑

สุจริตธรรมแล้วไซ้ร้ ชื่อว่ายังเป็นผู้สามารถมีวิถีชีวิตที่ดำเนินตนให้เป็นไปในครรลองของพุทธอุดมการณ์ ๔ ได้

๒) การทำกุศลให้ถึงพร้อม หมายถึง การรู้ในการดำริชอบ หรือการมีความคิดเห็นที่ถูกต้อง ซึ่งคำว่า ถูกต้องในที่นี้หมายเอา ทำให้จิตไม่เกิดอกุศลมูล หรือ ไม่ให้อกุศลมูลเข้าไปเจืออยู่ในจิตจนจิตเศร้าหมอง ไม่ผ่องใส พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้พุทธบริษัทดำริออกจากอกุศล เพราะเป็นสาเหตุให้จิตมีกิเลสมูล หรือ อกุศลมูล คือโลภะ โทสะ โมหะ ครอบงำจิตอยู่ ซึ่งอกุศล ๓ ประการ ได้แก่

๑) ดำริในการออกจากกาม โดยความหมายของคำว่า กาม ได้แก่ อารมณ์หรือความรู้สึก ยินดี ยินร้าย ที่มีต่อการรับรู้ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธัมมารมณ์ ที่ชวนให้รัก ชักนำไปให้เกิดความใคร่ พาใจให้ไหลหลง เมื่อเกิดยินดียินร้ายต่อการรับรู้ขึ้นแล้ว จึงเรียกว่า เกิดกิเลสกาม

๒) ดำริในการไม่มุ่งร้าย คำว่า ดำริในการไม่มุ่งร้าย ได้แก่ อากาโรที่คิดเห็นอยู่ในใจที่ชอบมองคนในแง่ร้ายอยู่เสมอๆ ด้วยการคิดว่าร้าย ใส่ร้ายคนอื่นที่เกิดขึ้นอยู่ในใจ และ

๓) ดำริในการไม่เบียดเบียน คำว่า ดำริในการไม่เบียดเบียน ได้แก่ อากาโรที่คิดเห็นในทางพยายามพองร้ายคนอื่นอยู่เสมอๆ จึงเป็นที่มาแห่งการเบียดเบียนทำร้ายได้

การทำกุศลให้ถึงพร้อม ท่านมีกุศโลบายผ่านการภาวนาในใจเสมอ เช่น “อย่ายินดียินร้าย...อย่าว่าร้ายใคร...อย่าคิดร้ายใคร...” เป็นต้น เมื่อเวไนยบุคคล ได้ท่องบ่นภาวนาไว้เสมอ ๆ ในชีวิตประจำวัน จะทำให้เกิดสติระลึกรู้ ไม่ให้บาปและอกุศลจิตเกิดขึ้น จิตเวไนยบุคคลก็จะเกิดเป็นกุศลจิตที่เจือปนอยู่แต่ในกุศลธรรมอยู่ตลอดเวลา ซึ่งเมื่อผู้เป็นเวไนยบุคคล มีปกติความเพียรที่ชอบในการท่องภาวนาเป็นปกติอย่างนี้เพื่อเป็นการทำกุศลให้ถึงพร้อมไว้ในจิตของตนอยู่ตลอดเวลาแล้ว จึงมีผลประเมินจนเรียกได้ว่า เป็นผู้ได้รับการพัฒนาแล้วที่ยั่งยืนแล้ว

๓) ทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว หมายถึง เมื่อเรามีความเพียรชอบในการเจริญสติด้วยการภาวนาอยู่ตลอดเวลา จนจิตมีสติทำความสงบนิ่งได้แล้ว ผู้เป็นเวไนยบุคคล ต้องมีปกติตามดูรู้เห็นจิตของตนไว้เสมอ อย่าให้จิตมารวมาคอยดลจิตดลใจ ให้จิตนึกไปในสิ่งที่ล่วงไปแล้ว (ได้แก่ ความจำได้หมายรู้ในสัญญาขันธ์) หรือที่อยากจะทำสิ่งต่าง ๆ เพราะจะทำให้จิตหลงคิด จนเกิดเป็นความฟุ้งซ่าน ให้เราพิจารณาถึงความไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ในสิ่งที่กำลังนึกคิดนั้น เพราะเป็นเหตุให้จิตเกิดทุกข์ ความยึดถือในสิ่งที่นึก-คิดนั้น จัดเป็นสมุทัย คือใจเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ ควรละความยึดมั่นถือมั่นในการนึก-คิดนั้นเสีย เมื่อเรารู้พิจารณาทำได้อย่างนี้ไว้ตลอดก็จักเป็นผู้รู้ชำระจิตของตน จะทำให้จิตของเรามีความขาวรอบยิ่งขึ้น มีความผ่องใสมีสติปัญญา ควรต่อการบรรลุคุณธรรมชั้นสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนบรรลุพระนิพพานได้

อย่างไรก็ตาม พุทธหลักการ หากเทียบเคียงกับร่างกายของบุคคลแล้ว จะเทียบได้กับกาย และวาจาที่ถือเป็นกิริยาของจิตใจ คือเป็นอวัยวะที่รองรับการแสดงผลของจิตที่เรียกว่า ศิล โดยสอดคล้องกับหลักไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา เพราะการไม่ทำความชั่วทั้งปวงคือการ รักษาศีล การทำกุศลให้ถึงพร้อม กล่าวคือการเอาใจใส่ในการบำเพ็ญแต่ความดีนั้นคือการทำให้จิต ตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่วอกแวกไปกับสิ่งที่จะนำพาให้ออกนอกทางบุญ ทางกุศล ส่วนการทำจิตของตน ให้ผ่องใส นั้น เป็นผลจากการที่บุคคลนั้นถึงพร้อมด้วยศีลและการมีจิตที่ตั้งมั่นเป็นสมาธิ จะส่งผลทำให้ ปัญญาเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ ไตรสิกขากับพุทธหลักการ ทั้ง ๓ ข้อนี้ ทั้งโดยเหตุและโดยผลแล้วที่แท้ก็คือ สิ่งเดียวกัน และเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่พุทธบริษัททุกคน โดยเฉพาะเวไนยบุคคล ต้องนำไปประพฤติปฏิบัติในวิถีชีวิต การที่บุคคลในฐานะสมาชิกของสังคมปฏิบัติ ตนตามพุทธหลักการ ๓ ข้อนี้ได้อย่างสม่าเสมอแล้ว เท่ากับเป็นผลที่จิตของบุคคลนั้นได้รับการพัฒนา จากพุทธอุดมการณ์จนมีสภาพของจิตที่มีความเชื่อมั่นอย่างยิ่งแล้ว

คุณธรรมที่เป็นพุทธวิธีการ ๓ ประการ

หลังจากพระพุทธเจ้าตรัสถึงพุทธอุดมการณ์ และพุทธหลักการแล้ว ในส่วนที่ ๓ พระองค์ก็ตรัส ถึงพุทธวิธีการ ๖^๕ เพื่อใช้เป็นวิธีการปฏิบัติตนของพระธรรมทูตที่มีบริบทชีวิตเข้าไปเกี่ยวข้องกับสังคม โดยมีภารกิจเดินออกไปทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาเพื่อให้นักเผยแผ่แต่ละรูปมีวิธีปฏิบัติตนต่อ ศาสนิกของศาสนาอื่น ด้วยรูปแบบเดียวกัน แต่เมื่อจกนำพุทธวิธีการมาปรับใช้เป็นวิธีการพัฒนาสังคม ผ่านการพัฒนาบุคคลในฐานะสมาชิกของสังคมที่เป็นเป้าหมายสำคัญแล้ว การประเมินผลว่า บุคคลนั้น มีการพัฒนาไปแล้วมากหรือน้อยอย่างไรนั้น สามารถใช้เกณฑ์ พุทธวิธีการ นี้วัดคุณภาพจิตของบุคคล ผู้รับการพัฒนาแล้วได้เช่นเดียวกัน เพราะพฤติกรรมของบุคคลที่แสดงออกให้เห็นทางกาย วาจา นั้น เป็นเครื่องบ่งชี้คุณภาพของจิตบุคคลผู้นั้นได้ว่า มีจิตพัฒนาแล้วอย่างไร ดังนี้

๑. การไม่กล่าวร้าย หมายถึง การไม่ใช้วจีกรรม หรือการใช้คำพูด ไปกล่าวร้าย กล่าวหาว่า ร้ายให้ใคร ๆ โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว จักต้องมีพฤติกรรมทางวาจาที่ไม่ไปกล่าวร้ายให้กับ บุคคลใด ๆ บุคคลผู้ซึ่งมีการพัฒนาแล้ว เช่น อุบาสก อุบาสิกา รวมถึงผู้สมานานเป็นพุทธศาสนิกชนแล้ว จะต้องไม่ใช้ชอกุศลมูลผ่านทางวจีกรรม ๔ มี (๑) การพูดเท็จ (๒) พูดส่อเสียด (๓) พูดคำหยาบ และ (๔) พูดเพ้อเจ้อ เหลวไหล อันเป็นวจีกรรมที่ไปกล่าวร้ายคนอื่น ๆ (เพราะความเป็นชาวพุทธก็มีสถานะ ที่ไม่แตกต่างจากพระธรรมทูตผู้ทำหน้าที่เผยแผ่พระศาสนา ซึ่งต้องไม่ไปกล่าวร้ายโจมตี คุกคาม เชื่อ ของผู้อื่น)

^๕ ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐-๕๑

๒. การไม่ทำร้าย หมายถึง การไม่ใช้กายกรรมเข้าไปทำร้ายบุคคลใดบุคคลหนึ่งในสังคม โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้วจะต้องมีพฤติกรรมทางกาย ที่ไม่ไปทำร้ายให้ใคร ๆ เกิดความเจ็บปวด ซึ่งบุคคลผู้เชื่อว่ามีการพัฒนาแล้ว อย่างเช่น อุบาสก อุบาสิกา รวมถึงผู้สมათานเป็นพุทธศาสนิกชนแล้ว จะต้องไม่ใช้กุศลมุลผ่านทางกายกรรม ๓ มี (๑) การฆ่าหรือการทำร้าย (๒) การลักทรัพย์ และ (๓) การประพฤตินอกในกามทั้งหลาย ไปทำร้ายให้กับคนอื่น ๆ เหมือนกับพระธรรมทูตผู้ทำหน้าที่เผยแผ่ศาสนานั้น จะต้องไม่ไปใช้กำลังบังคับข่มขู่ด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้เขามาเลื่อมใสศรัทธาในศาสนธรรมของตน

๓. การสำรวมในปาติโมกข์ หมายถึง การสำรวมระวังในการปฏิบัติตนด้วยการละเว้นข้อที่ ได้ทรงห้ามไว้ และให้ทำตามข้อที่ทรงอนุญาต โดยเฉพาะผู้ที่เชื่อว่ามีการพัฒนาแล้ว อย่างเช่น อุบาสก อุบาสิกา รวมถึงผู้สมათานตนเป็นพุทธศาสนิกชน จะต้องมีการแสดงออกทางกายกรรม แสดงออกทาง วชิกรรม ให้เป็นผู้ที่น่าเคารพ น่าเชื่อถือต่อสถานภาพของตนเอง เหมือนกับพระธรรมทูตผู้ทำหน้าที่ เผยแผ่พระศาสนา นั้น จักต้องมีพฤติกรรมทางกาย ทางวาจา เป็นที่น่าเลื่อมใสศรัทธา เป็นพื้นฐานของ การทำหน้าที่จึงจะได้รับการยอมรับจากบุคคลและสังคมส่วนรวม

๔. ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร หมายถึง การรู้จักประมาณตนในการบริโภคและ เครื่องอุปโภคทุกชนิดที่เป็นเครื่องอาศัยของการดำรงชีพ ซึ่งบุคคลผู้เชื่อว่ามีการพัฒนาแล้วนั้น ต้องรู้จัก เครื่องบริโภคเน้นเรื่องการทำงานอาหาร รู้จักทานอย่างระมัดระวัง เพื่อรักษาสุขภาพให้ชีวิตได้สร้าง ประโยชน์ตนและประโยชน์คนอื่นได้อย่างเต็มที่ และเครื่องอุปโภค กล่าวคือข้าวของเครื่องใช้ทุกอย่าง ที่เรียกว่า ปัจจัยเครื่องอาศัยของชีวิตอย่างรู้คุณค่าของสิ่งนั้น ๆ ใช้สิ่งนั้น ๆ ให้เกิดประโยชน์ตามหน้าที่ ของมัน และเหมือนกับพระธรรมทูตผู้ทำหน้าที่เผยแผ่พระศาสนา นั้น จักต้องรู้จักอาหารที่จะทาน รู้จักข้าวของเครื่องใช้ที่เหมาะสมกับตนเอง อันเป็นการทำตนให้เป็นบุคคลเลี้ยงง่ายเพื่อให้กลายเป็น แบบอย่างในการดำเนินชีวิต จนทำให้ผู้พบเห็น ผู้ได้สัมผัสในวิถีชีวิต เกิดความเลื่อมใสศรัทธาจนเอาเป็น แบบอย่างและให้การสนับสนุน

๕. การอยู่ในเสนาสนะที่สงัด หมายถึง การเลือกที่อยู่ที่พักที่อาศัยต้องให้มีความสงบ ห่างไกลจากความพลุกพล่านของผู้คน สงัดจากเสียงอึกทึกครึกโครม เพื่อให้ตนเองมีโอกาสในการบำเพ็ญ เพียรเต็มที่ ซึ่งบุคคลผู้เชื่อว่ามีการพัฒนาแล้ว นอกจากจะต้องไม่เป็นผู้ทำเสียงดังที่สร้างความน่ารำคาญ ให้กับคนอื่นแล้ว จักต้องรู้จักหาที่พักอาศัยให้เอื้อต่อการที่ใช้ความสงบสงัดจากที่นั้น ๆ พัฒนาจิตใจ ของตนเอง เหมือนกับพระธรรมทูตผู้ทำหน้าที่เผยแผ่ศาสนานั้น จักต้องรู้จักเลือกสถานที่ที่สงบให้ เอื้อต่อการบำเพ็ญเพียรทางจิตใจเพื่อจะให้เห็นช่องทางในการทำหน้าที่เผยแผ่พระศาสนาเพื่อเข้าไป พัฒนาจิตใจอันจักเป็นการแก้ปัญหาสังคมและสร้างความสงบสุขสันติให้เกิดขึ้นกับศาสนิกชนในวงกว้าง ออกไปให้มากที่สุด ตามกำลังความรู้ความสามารถของตน ๆ

๖. การประกอบความเพียรในอธิจิต หมายถึง การพัฒนาจิตด้วยการชำระจิตของตนจาก อารมณ์ความโลภ ความโกรธ ความหลง อันเป็นความเศร้าหมองนานับการจนจิตมีดมน มองชีวิตและสรรพสิ่งไม่เห็นตามความเป็นจริง การหมั่นประกอบความเพียรในการชำระจิตของตนให้ขาวรอบอยู่อย่างสม่ำเสมอ นั้น จักเป็นการเริ่มต้นพิจารณาตนเอง เพื่อที่จะบอกตนเองได้ ใช้ตนเองเป็น เห็นตนเองชัด เพื่อจักขจัดอกุศลมูลให้ออกไปจากตนได้ แล้วก็จะทำให้สามารถดำรงตนเป็นต้นแบบในการพัฒนาตน เพื่อจะได้พัฒนาคนอื่นได้มากขึ้น (พัฒนาจิตใจของตนเองอยู่เสมอ ไม่ใช่ว่าเขาแต่สอนคนอื่นแต่ตนเองไม่กระทำอย่างที่สอง)

พุทธวิธีการ ๖ ประการ ดังกล่าวนี้นับชี้ให้เห็นว่า การที่บุคคลผู้ที่มีจิตใจที่ได้รับการพัฒนาแล้ว จะสร้างความเชื่อถือ เป็นบุคคลที่เป็นศูนย์รวมใจของคนเป็นจำนวนมากได้นั้น ผู้เป็นเวไนยบุคคลต้องสำรวมระวังด้วยการบริหารกาย บริหารวาจาใน ๓ ข้อเบื้องต้น ส่วน ๓ ข้อเบื้องปลายนั้น เป็นเรื่องการบริหารจิตใจของตนให้เอื้อต่อความสงบสัจเพื่อจักได้พัฒนาปัญญาให้มองเห็นปัญหาและทางแก้ไขตามเป็นจริง ซึ่งผู้เป็นอุบาสก อุบาสิกา และผู้สมათานตนเป็นพุทธศาสนิกชนแล้ว โดยเฉพาะพระธรรมทูต จักต้องรักษาภาพลักษณ์ให้ดีจนสามารถเป็นต้นแบบที่จะนำมาซึ่งความเลื่อมใส ศรัทธา ของสาธุชนที่ได้สัมผัสและบุคคลทั่วไปที่เกี่ยวข้องอย่างยั่งยืน

สรุป

คุณธรรมสำคัญ ๓ ระดับในโอวาทปาติโมกข์ ผู้เขียนได้ตีความ**พุทธอุดมการณ์**ว่า เป็นส่วนของวิสัยทัศน์ หรือเป็นส่วนจิตใจ ทำหน้าที่เป็นมันสมองของบุคคลและสังคม ต้องพัฒนาให้มีความเห็นถูกต้องและใช้ความไม่เห็นแก่ตัวเป็นเกณฑ์ชี้วัดการประเมินผลการพัฒนา ทั้งในระดับบุคคลและระดับสังคม ส่วน**พุทธหลักการ**นั้น ผู้เขียนตีความว่าเป็นส่วนของกาย วาจา เพราะจิตใจแสดงอาการผ่านทางกาย วาจา หากบุคคลในฐานะสมาชิกของสังคมปฏิบัติตนโดยไม่เห็นแก่ตัวแล้ว นับว่าเป็นการทำตนเป็นพลังแก่สังคม นั้นเท่ากับว่า บุคคลและสังคมนั้น ๆ มีความเห็นถูกต้องแล้วจึงปฏิบัติตนบนพื้นฐาน**พุทธอุดมการณ์**ได้ ส่วน**พุทธวิธีการ**นั้น ผู้เขียนตีความว่า เป็นวิธีการบูรณาการของบุคคลในการดำเนินชีวิตในสังคมให้อยู่ร่วมกันและสามารถร่วมมือกับทุกคนผ่านการบริหารกาย บริหารวาจาของตน ๆ ไม่ให้เป็นปัญหาต่อสังคม และบริหารจิตตน ๆ ให้ผ่องแผ้ว เป็นการแสดงให้เห็นต้นแบบชีวิตวิถีพุทธที่เป็นผู้มีวิถีชีวิตสุขสงบเย็นที่ประจักษ์ต่อสังคม ซึ่งการพัฒนาสังคมตามนัยพระพุทธศาสนา แท้จริงคือ การศึกษาจัดการศึกษาพระพุทธศาสนา บูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ เพื่อเป็นการพัฒนาจิตใจของตน ๆ แล้วอุทิศตนเป็นฐานการรับใช้สังคม ในนามบัณฑิต มหาบัณฑิต และคหบดีบัณฑิตทางพระพุทธศาสนา ที่รู้จักชำระจิตของตน ๆ ให้มีความเห็นถูกต้องตลอดเวลา อย่างนี้ชื่อว่า ได้เกิดมรรคผลเป็นสัมมาทิฐิ

บุคคล จนกลายเป็นพลังป้องกันและแก้ไขปัญหาตนและสังคมทุกวันเวลา พร้อมทั้งยังมุ่งสร้างสรรค์
บารมีธรรมด้วยการสืบสานสังคมอุดมสุขอันเป็นการหมุนกงล้อธรรมจักรให้เคลื่อนไปโดยอัตโนมัติ

บรรณานุกรม

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **การปกครองคณะสงฆ์ไทย** (ฉบับปรับปรุง).

พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน,
๒๕๕๖.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, กรุงเทพ-
มหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สุพิศวง ธรรมพันทา. **มนุษย์กับสังคม**. กรุงเทพมหานคร: ดิทีบุคส์โตร์, ๒๕๔๐.